

ગુજરાતી સાહિત્ય પર પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો પ્રભાવ

ડૉ. સોહન દવે

(અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ)

જી.ડી.મોદી કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ, પાલનપુર

આપણી સંસ્કૃતિ પશ્ચિમની ખીલતી, વિસ્તરતીને આક્રમણ કરતી સંસ્કૃતિના સંસર્ગમાં જ્યારથી આવી ત્યારથી આપણો અર્વાચીન યુગ શરૂ થયો. આ પૂર્વે પણ આપણા દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પરદેશી સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં ઘણીવાર આવેલી ખરી, પણ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિની જેટલી વ્યાપક અસર આપણા સમસ્ત જીવન પર થઈ છે તેટલી અસર પહેલાંના કોઈપણ સંપર્કથી થઈ ન હતી. પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનો આ ૧૯મી સદીનો જુવાળ દેશમાં પૂર્ણ રીતે વ્યાપી ગયો. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ જીવનના સર્વ પ્રદેશોને સ્પર્શી ગઈ. જીવન તરફની આખી દૃષ્ટિ એણે બદલાવી છે.

એક સાહિત્યની બીજા સાહિત્ય પરની અસરના દાખલા લગભગ દરેક સાહિત્યના ઇતિહાસ માંથી મળી રહેશે. ભારતની મોટાભાગની ભાષાઓ – સાહિત્યકલાઓ ઉપર અંગ્રેજી – પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ રહેલો છે. જો કે; અંગ્રેજી સાહિત્ય પોતે પણ અન્ય સાહિત્યોથી છે ક જ અલિપ્ત રહી, સ્વતંત્ર રીતે વિકસ્યું નથી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં બન્યું છે તેમ અંગ્રેજી સાહિત્ય વિવિધ તબક્કાઓમાંથી પસાર થતું જોવા મળે છે. ૧૯મી સદીમાં અંગ્રેજી સાહિત્યના મધ્યયુગનો અંત આવી સાંપ્રત એટલે કે મોડર્ન યુગનો આરંભ થાય છે. આ મોડર્ન યુગના સાહિત્યનો વિચાર કરીએ તો પણ જ્યારે જ્યારે તે સાહિત્યનું વહેણ બદલાતું દેખાય છે ત્યારે ત્યારે તે પર કોઈને કોઈ પરદેશી સાહિત્ય પ્રભાવક બન્યાનું નોંધાયું છે. ખ્રુદ શેક્સપિયર જ પ્રાચીનકાલના ગ્રીક-રોમન અને તળભૂમિના, એમ દેશી-વિદેશી તંતુઓની આંતરગૂંથણીની જ પેદાશ છે. આથી આગળ ચાલી આપણે ત્યાં જે ઘણા જાણીતા થયા છે તે ૧૯મી સદીના વર્ડ્ઝવર્થ કે કોલરિજ જેવા રોમેન્ટિક કવિ-વિવેચકોના યૈચારિક સ્ત્રોતો તપાસીએ તો જર્મન અસરો દેખાય છે. તે જ રીતે ટી.એસ.એલિયટ જેવી સર્જક પ્રતિભા પર દાખલા તરીકે, ફ્રેન્ચ પ્રતીકવાદી કવિતા તેમ જ તે જેના પર રચાયેલી છે તે રસશાસ્ત્રની અસર જાણીતી છે.

આપણા ગુજરાતી સર્જકોએ શેક્સપિયરથી માંડીને એલિયટ સુધીની એકથી વધુ અંગ્રેજ પ્રતિભાની અસર ઝીલી છે. પણ સીધી રીતે ઝીલેલી આ અસરોની સાથે સાથે તે આ અંગ્રેજ પ્રતિભાઓને પણ પોષતી ગ્રીક-રોમન કે જર્મન કે ફ્રેન્ચ અસરોના આડકતરા સંપર્કમાં પણ મુકાઈ છે, અને તે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના અને આગળ ચાલી વિશ્વસાહિત્યના વિશાળ પ્રવાહથી સ્પર્શાઈ છે તો તે આવી પ્રત્યક્ષ તેમજ અપ્રત્યક્ષ રીતે. આ પરથી પાશ્ચાત્યના ગુજરાતી સાહિત્ય પરના પ્રભાવનો વ્યાપ અને તેનું ઊંડાણ કેટલે દૂર સુધી વિસ્તર્યા છે તેનો સ્હેજે ક્યાસ કાઢી શકાય.

આપણે જાણીએ છીએ કે મધ્યકાલનું સાહિત્ય પદ્યપ્રધાન, ધાર્મિક સંસ્કારોને પરિણામે ભક્તિ, જ્ઞાન અને યૈરાગ્યનો ઉપદેશ હેતુ, પરલોક અને પરમેશ્વર તરફ જ ઈંગિત કરતું સાહિત્ય હતું. પશ્ચિમના પ્રભાવથી ગુજરાતી સાહિત્યે નિરાળું વ્યક્તિત્વ ધારણ કર્યું. અંગ્રેજોના આગમનની સાથે જ તેમની યંત્રપ્રધાન સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને સામાજિક રીત-રિવાજોના પરિચયમાં આપણે આવ્યાં. આપણી દૃષ્ટિ કલ્પનાનો નહિ પણ વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરવા તરફ વળી. અર્વાચીન સર્જકોએ પ્રભુને સ્થાને માનવીને બેસાડી તેને પોતાની પૂજા સમર્પવી શરૂ કરી. માનવ વ્યવહારનો પ્રદેશ સાહિત્ય માટે મોકળો થઈ ગયો. એક મનુષ્યને બીજા મનુષ્યમાં રસ પડ્યો કારણકે તે સંવેદનશીલ છે. આથી નવો કવિ, પોતાના ઊર્મિ, વિચાર કલ્પના અને દર્શનને, જીવન અને જગતના પોતાના પર થતા અનુભાવો-અનુભવોને, ગમે તેટલા માનુષી હોય તો પણ, કોઈ આડપડા વગર, વિના સંકોચે ગાતો થયો. પશ્ચિમના સાહિત્યની આ અસર.

અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા પર શેક્સપિયર મિલ્ટન, વર્ડઝવર્થનો પ્રભાવ છે. આ સર્જકોના ઊર્મિકાવ્યોનું અધ્યયન યુનિવર્સિટીના કારણે શરૂ થયું. તેથી તેનો રસાસ્વાદ લેનાર ગુજરાતી કાવ્યપેટીએ, એ કાવ્યોના સંસ્કાર-સંપર્ક-સ્પર્શથી, એવી કવિતા ગુજરાતીમાં લખવાનો પ્રયાસ કર્યો. એ યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના પણ અંગ્રેજોને જ આભારી છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સંપર્કની ઘણી જ સારી અસર એ જોવા મળી કે આપણું સાહિત્ય સાંપ્રદાયિકતાઓની સીમાઓમાંથી બહાર નીકળી માનવતા અને વિશ્વબંધુત્વ તરફ ફેરવાયું. સાહિત્ય નવીન ક્ષિતિજોને આંબવા લાગ્યું, વધુ તેજસ્વી બન્યું. દિગ્ગીશ મહેતા લખે છે કે:

“લગભગ ૧૮૫૦ની આસપાસ આપણામાં એક પ્રજા તરીકે જે નવસંચાર થયો તેના ફળસ્વરૂપે મળતું સાહિત્ય અંગ્રેજ પ્રજાના સંપર્ક વગર મળવું લગભગ અશક્ય હતું. જેમ તે નવસંચાર પોતે પણ આ સંપર્ક વગર શક્ય ન હતો.”

અનંતરાય રાવળ પણ લખે છે કે: “અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની અર્વાચીનતા અંગ્રેજોના સંપર્કે શરૂ થયેલા આ નવયુગના બળોને આભારી છે.”

રાજ્યશાસન કરનાર અંગ્રેજો વેપારીવૃત્તિ રાખતા હતા. એ વેપારીવૃત્તિ સેવતાં સેવતાં રાજ્યશાસન ચલાવતાં હતાં. તેમની સાહસવૃત્તિ સાથે શિસ્ત અને કાર્યસાધક ચતુરાઈ ભળેલી હતી. રાજ્યવહીવટમાં મદદ મળી શકે અને છતાં આધુનિક પ્રગતિનો ખ્યાલ પ્રવર્તી શકે તે રીતે એમણે શાળા-મહાશાળાની કેળવણીનો નકશો તૈયાર કર્યો અને એ દૃષ્ટિને કેન્દ્રમાં રાખીને શાળાઓ અને ૧૮૫૭માં યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના કરી. મેકોલે જેવા અંગ્રેજ વિદ્વાને તો એવું સ્વપ્ન સેવ્યું કે હિંદીઓની ત્વચાનો રંગ જ જળવાય અને તેમનાં પોશાક, વ્યવહાર, મન અને હૃદય અંગ્રેજી બની રહે. વિજ્ઞાન, વ્યવસ્થા અને શાંતિનો સ્વાદ ચખાડનાર અંગ્રેજ પ્રજા ‘દેશીજનો’ માટે અહોભાવનું પાત્ર બની જાય છે.

દિગ્ગીશ મહેતા યોગ્ય જ લખે છે કે: “પહેલા મુદ્રણાલય જેવી સ્થૂલ વિગતથી માંડીને, પહેલાં વર્તમાનપત્રો, સામયિકો અને ત્યાંથી આગળ ચાલી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કે મુંબઈ યુનિવર્સિટી જેવી વિદ્યાકીય અને વિચાર તેમજ લેખન-વ્યાપારને પોષતી સંસ્થાઓ, ત્યાંથી આગળ પહેલું ભાષાભાન-વ્યાકરણો, શિક્ષણ માટે પાઠ્યપુસ્તકો, વાચનપોથીઓ એમ અનેક ક્ષેત્રોમાં બે પ્રજાઓ ગુજરાતી અને અંગ્રેજ, જાણે સહિયારો જ ઉદમ કરતી હોય તેમ આગળ વધે છે. આ રીતે ઉદમતાં જતા પ્રકરણોમાં અંગ્રેજોની અસર એટલા બધા વ્યાપક પ્રમાણમાં ઝિલાય છે કે તેનો સમગ્રતયા હવાલો આપવો એ કોઈ એક જ લેખ, કે ગ્રંથ કે કદાચ એક જ અભ્યાસીની જાળમાં ઝિલાય તે કરતાં વધુ વિસ્તરતું સાહસ છે.”

નર્મદાશંકર નવા સાહિત્ય સંપ્રદાયનો આચાર્ય હતો. સાહિત્ય પરિવર્તન માટે-વળાંક માટે નર્મદને અંગ્રેજી સાહિત્યનો સ્પર્શ ઘણો ઉપયોગી નિવડ્યો છે. બાયરન – શેક્સપિયર – મિલ્ટનની કાવ્યપ્રતિભાને ઓળખાનારો અંગ્રેજી ઉપરાંત જર્મન, ફ્રેંચ, લેટિન, ગ્રીક સાહિત્યમાં વિહરનારો નર્મદ ખરેખર ‘અર્વાચીનોમાં આદ્ય’ હતો. અંગ્રેજી સાહિત્યના પરિશીલનથી નર્મદે પ્રકૃતિ, પ્રણય અને સ્વદેશાભિમાનનાં કાવ્યો રચ્યાં, હેઝલિટની કાવ્યભાવનાથી રંગાઈ આત્મલક્ષી જુસ્સાવાળાં-ઊર્મિના આવેગવાળાં કાવ્યો સર્જ્યાં. નર્મદની કવિતા સમજ હેઝલિટના ખ્યાલોથી બંધાય છે. મહાકાવ્ય લખવાની પ્રેરણા યુરોપિયન મહાકાવ્યોમાંથી મળે છે. ગુજરાતી કાવ્યોમાં આત્મલક્ષીતા પશ્ચિમે આપી. નર્મદે મુક્ત મને પોતાના પ્રેમની કવિતા ગાઈ પ્રણય કવિતાની શરૂઆત કરી તે અંગ્રેજી કવિતા પાસેથી શીખીને. નર્મદાશંકર ગુજરાતી ભાષાવિદ્યાને જન્મ આપ્યાનું માન જર્વિસને આપે છે. ગુજરાતી ગદ્યનો પ્રારંભ તો પૂર્ણ રીતે અંગ્રેજી ગદ્યસાહિત્યને આભારી છે. બેકનનું ટૂંકું ચરિત્ર લખનાર નર્મદ તેના નિબંધોમાં ઉદ્બોધનની શૈલી ખીલવે છે અને માર્ટિન લ્યૂથરના ક્રાંતિકારી અવાજને અનુસરતો હોય તેમ ભાષાના આવેશયુક્ત ઉદ્ગારો પણ કરે છે. જૂની જડ પ્રથાઓને દૂર કરવાની તેની પ્રવૃત્તિ પરિવર્તન પ્રેમી અંગ્રેજ – સાહિત્યવિચાર અને જીવનચિંતનની અસર ગણાવી જોઈએ. માત્ર બાઈબલથી સંતુષ્ટ થયા વિના ઉત્ક્રાંતિ અને વૈજ્ઞાનિક સમજની આગેફૂચ પશ્ચિમની દૃષ્ટિની તેજસ્વિતા સિદ્ધ કરે છે. આમ; નર્મદમાં ગુજરાતી ગદ્યનું બળ અને સામર્થ્ય તેમજ નિબંધનું શિષ્ટસ્વરૂપ એ પશ્ચિમના સાહિત્ય-સંપર્કનું પરિણામ છે.

નર્મદયુગના નવલરામ ફ્રેન્ચ કવિ મોલિયરના ‘Mock Doctor’ નું ‘ભટ્ટનું ભોપાળું’ નામે નાટ્યરૂપાંતર કરે છે. તો એક પારસી કલમે ‘હિંદુસ્તાન મધ્યેનું એક ઝૂંપડું’ લખાયેલું છે. લેખક સોરાબશા મુનસફનાએ ફ્રેન્ચ કથાનો અનુવાદ કર્યો નથી પણ અંગ્રેજી અનુવાદનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે. નંદશંકરે રસેલ નામના એજ્યુકેશનલ અમલદારના સૂચનથી ‘કરણઘેલો’ નવલકથાની રચના કરી. અંગ્રેજી રોમાન્સને મળતી ઐતિહાસિક નવલકથા લખવાની પ્રેરણા રસેલ સાહેબ પાસેથી મળી. લેખકની નજર વોલ્ટર સ્કોટ જેવા અંગ્રેજ નવલકથાકારની રચનાઓ પર રહી છે. ઈ.સ.૧૮૯૨માં ‘મારી મજેહ અને બીજી કવિતાઓ’ પ્રગટ થાય છે. કવિ જમશેદજી પતીત અંગ્રેજી કવિતા રચનાને લક્ષમાં લઈને આ કવિતાઓનું આલેખન કરે છે. દલપતરામ પાસેથી ‘ફાર્સવિરહ’ કૃતિ મળે છે તે પણ અંગ્રેજી કરુણપ્રશસ્તિનો પ્રભાવ છે. નર્મદ વિવેચનમાં હેઝલિટને સ્વીકારે છે. નવલરામ જેવા સૂક્ષ્મ વિવેચક અર્વાચીન યુગના આરંભે મળ્યા એમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનો ઓછો પ્રભાવ નથી. એમના વિવેચનના આદર્શો એમાં પાશ્ચાત્ય ધોરણો અનુસારના છે. ‘લલિતા દુઃખદર્શક’ (રણછોડભાઈ ઉદયરામ) પર પણ પાશ્ચાત્ય અસર છે. નાટક સંદર્ભે એમ પણ કહી શકાય કે પારસી નાટ્યમંડળીઓ દ્વારા શેક્સપિયર એમના વડે ગુજરાતમાં ભજવાતા. આમ, પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના પ્રભાવને કારણે જ સુધારક યુગમાં જ ગુજરાતી સાહિત્યની સઘનતાની ભોંય રચાય છે.

નહાનાલાલ તો પોતેજ કહે છે કે – ‘જો મુંબઈ યુનિવર્સિટી છે. તો નહાનાલાલ છે.’ વિદ્યા અને વ્યાપક વિશ્વ જોડે સૌહાર્દ કેળવવાનું મહામૂલું તપ તો પંડિત પેટીનું છે. યુનિવર્સિટીની કેળવણી અને પશ્ચિમના તત્ત્વચિંતન ઉપરાંત સાહિત્યના સંપર્કથી તેમના અંતર્યક્ષુઓ ખૂલી જાય છે. પંડિતયુગના લગભગ સર્જકો યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ પામેલા ભદ્રવર્ગીય સર્જકો છે. પંડિતયુગમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંસ્કારના આવશ્યકતા પર ચિંતન ચાલ્યું એમાં સ્વદેશભક્તિની સાથે સાથે પશ્ચિમનાં કેટલાંક સારાં તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરવાની હિમાયત પણ હતી. ગોવર્ધનરામે ભૂત કથા સંગ્રહ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં એમના સાંસ્કૃતિક સમન્વયનું ચિંતન કર્યું છે. મણિલાલ અને આનંદશંકરદ્યુવનું ધર્મચિંતન પૂર્વ અને પશ્ચિમના ધર્મ તેમજ તત્ત્વચિંતનની ઊંડી ગવેષણા પ્રગટ કરનારું બન્યું છે. ‘સુદર્શન’ અને ‘વસંત’ દ્વારા પ્રજાને સારી રીતે ધર્માભિમુખ તત્ત્વચિંતનગામી બનાવવાના ધર્મઘેલણમાંથી મુક્ત રાખવાના એમના પ્રયાસોનું મૂળ પશ્ચિમની પ્રજા સાથેના આપણા સંપર્કમાં છે.

નરસિંહરાવના ભાષાશાસ્ત્ર વિષયક વ્યાખ્યાનો પણ અંગ્રેજી સાહિત્યની ઝિલાયેલી અસરનું પરિણામ છે. નરસિંહરાવની કવિતાની પ્રેરણા ખાણ તો પાલ્ગોવની ‘ગોલ્ડન ટ્રેઝરી’ હતી જ. પાલ્ગોવની ‘ગોલ્ડન ટ્રેઝરી’ના અભ્યાસે કાવ્યની વિભાવના જ બદલી નાખી. કવિતા એટલે નિરાંતની ક્ષણોમાં સાચવેલી ઊર્મિઓનો સ્વાભાવિક ઊભરો, એ વર્ડઝવર્થ સ્થાપિત સિદ્ધાંતે નરસિંહરાવની અને પછી આપણા ઘણા ઘણા ઊર્મિકવિઓની કવિતાને ઘડી છે. કવિતા એટલે સાંગિતિક વિચાર એ કાલાઈલનો મત, કવિતાની ફરજ તો જીવનની સમીક્ષા કરવાની છે એવો મેથ્યુઆર્નોલ્ડનો અભિપ્રાય અને એવા બીજા અનેક વિચારકોએ આપણા કવિઓને માટે પથદર્શક-માર્ગદર્શક બન્યા છે. નરસિંહરાવની ‘કુસુમમાળા’ એ અંગ્રેજી કવિતાનું જ ફળ છે. સૌપ્રથમ ટૂંકા ઊર્મિકાવ્યો ‘કુસુમમાળા’માં જ નરસિંહરાવ આપે છે. આમ, ઊર્મિકવિતાનું સ્વરૂપ પશ્ચિમના અભ્યાસથી સમજાયું. પંડિતયુગમાં ઊર્મિકવિતા (Lyric) એ એના વિશિષ્ટ સ્વરૂપે દર્શન દીધા. એડવિન આર્નોલ્ડના ‘લાઈફ ઓફ એશિયા’નું ‘બુદ્ધચરિત’ નામે કરેલું પદ્યરૂપાંતર પણ એ જ અસરનું પરિણામ ગણી શકાય.

મણિલાલ દ્વિવેદી પશ્ચિમી ટબનાં કાવ્યોને રૂપરંગ અને સુગંધ વિનાનાં ફૂલો તરીકે ઓળખાવે છે છતાં તેમની કવિતામાં પશ્ચિમની અસર તો કેટલાક સ્થાનોમાં જોવા મળે છે. ટેનિસન અને કાલિદાસને પૂજાર્હ માનનાર નાનાલાલ કવિના નાટકોમાં આવતી સ્વગત-ઉક્તિઓ શેક્સપિયરની અસરથી પ્રભાવતી અને સંચરતી લાગે છે. કવિ પોતે શેક્સપિયરની કવિતાને સન્માનતા ન હતા છતાં પણ અસંપ્રજ્ઞાત મનની લીલા ફાવી ગઈ હોય તેમ લાગે છે.

પ્રો.બળવંતરાય ઠાકોરે કાવ્યમાં સોનેટના સ્વરૂપનાં મંડાણ સૌપ્રથમ કર્યા તે પણ અંગ્રેજી કાવ્યોના પરિશીલનને લીધે. બળવંતરાય સ્થાપિત વિચારપ્રધાનતા પણ પશ્ચિમના જ સાહિત્યસંપર્કનું પરિણામ છે. ખબરદાર નહાનાલાલ, ઠાકોર વગેરેના ઇંદ્રપ્રયોગો પણ ‘બ્લેકવર્સ’ની પ્રેરણા પછી જ થયા છે. કાન્ત અને કલાપી પાસેથી અંગ્રેજી કાવ્યોના આધારે

રચેલાં તેમજ ભાષાંતર કરેલાં કાવ્યો મળે છે. સંસ્કૃતના શબ્દમેળ વિવિધ છંદોના પ્રયોગો કેશવલાલ ઘુવે કરેલાં સંસ્કૃત ગ્રંથોના સંપાદન-ભાષાંતર અને કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના અરબી-ફારસી સંબંધી સંશોધન લેખો – એ અંગ્રેજોના અમલ દરમિયાન સ્થપાયેલી યુનિવર્સિટીના શિક્ષણના પરિપાકરૂપે મળેલા છે.

ગાંધીયુગમાં બટુભાઈ ઉમરવાડિયા, પ્રાણજીવનપાઠક, યશવંતપંડ્યા જેવા નાટ્યસર્જકો ઈબ્સન, બર્નાડ શો, ઓસ્કાર વાઈલ્ડનો પ્રભાવ ઝીલે છે. ‘ઝાકળનું મોતી’ જેવું યશવંત પંડ્યાનું એકાંકી ફોર્મડીઅન ધારાને આગળ વધારી ‘બ્રહ્મચારિણી’ કે ‘સત્યવાન સાવિત્રી’ જેવાં એકાંકીઓ આપે છે.

ભરત મહેતા લખે છે કે: “ઈ.સ. ૧૯૧૭માં રશિયામાં ક્રાંતિ થતાં એ ક્રાંતિના પાચારૂપ દાર્શનિક કાર્લમાર્ક્સની વિચારસરણીનો પ્રભાવ વિશ્વભરમાં ફેલાય છે. એવું નથી કે સભળ રાષ્ટ્રોનો જ પ્રભાવ બધે ફેલાય. દુર્બળ રશિયાના ટોલ્સ્ટોય, યુસ્કિન, ચેખોવ કે દોસ્તોયવ્સ્કી દુનિયાના સશક્ત લેખકો છે. દુનિયાને આ લેખકોએ ઘેલું લગાડ્યું છે. એક વખતના નિર્બળ જાપાનના હાઈકુએ કલ્પનાવાદીઓને આકર્ષ્યા હતા. ગોર્કીના નેતૃત્વ હેઠળ સ્ટીફન ઝવેઈગ, પાબ્લોનેરુદા, સ્પેન્ડર, આન્દ્રેમોર્વા, આન્દ્રે નિદ, ઓપ્ટન સિંકલર, સાર્ત્ર, લોર્ક વગેરેએ પ્રગતિવાદી સાહિત્યપ્રવૃત્તિના મંડાણ કર્યા. ભારતમાં પ્રેમચંદ્રજી, યશપાલ, રાહુલ સાંકૃત્યાયન, કૃષ્ણચંદ્ર, મન્દો, કે.એ.અબ્બાસ, ઈસ્મત યુગતાઈએ પડઘો પાડ્યો. જેમાં પ્રેમચંદ્રજીમાં આ પ્રભાવ કળા સુધી પહોંચે છે. ગુજરાતીમાં ખત્રીની ‘હીરોખૂંટ’ વાતમાં કે સુંદરમ્ની ‘બીડીઓ’, ‘પેકાર્ડનો પ્રવાસ’, ‘જમીનદાર’, ઉમાશંકર જોશીની ‘ઝાકળિયું’ આ પ્રભાવની વાતઓ ગણાઈ છે.”

ક.મા.મુનશીને નવલકથાનો આદર્શ એલેક્ઝાંડર ડ્યૂમા(ડૂમા) માં – તેની નવલકથાઓમાં જણાયો. મુનશીએ લખેલા ચરિત્રો તેમજ ‘આદિવચનો’માંના વ્યાખ્યાનોનાં વિચાર આંદોલનો પશ્ચિમના સાહિત્યના વિપુલવાચનનો પડઘો પાડી રહ્યા જણાય છે. ટોમપેઈન કૃત ‘ધ રાઈટ્સ ઓફ મેન’, જહોન સ્ટુઅર્ટ મીલ કૃત ‘લિબર્ટી’, મિકલેટનું ‘ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન’ આદિ પુસ્તકોના વાચનથી મુનશીના વિચારોમાં પરિવર્તન આવ્યું. તેમના પર ‘નેપોલિયન’ની પણ ઘણી અસર પડી હતી. વક્તૃત્વ ખીલવવા માટે તેમણે ચેમ્બર્સના ‘ઈલોક્યુશન’નો અભ્યાસ કર્યો. તેઓ ગાંધીજી કે લિંકન કરતાં નિત્યેના ચાહક હતા. ગાંધીજી વિશ્વના આત્મચરિત્રમાં સ્થાન પામે એવી ‘સત્યના પ્રયોગો’ આત્મકથા આપે છે અને રસ્કિનના ‘Un to This Last’ નો ગુજરાતી અનુવાદ પૂરો પાડે છે. ઉમાશંકર જોશી ‘છિન્ન-ભિન્ન છું’ ‘ક્યાં છે કવિતા?’ જેવી રચનાઓમાં નજીકના સમયની એક હાથ જ છેટે રહેલી પશ્ચિમની હવાને તેમના આગવા કવિકર્મથી શબ્દસ્થ કરે છે. સુંદરમ્ ટોલરના નાટકોના અનુવાદ દ્વારા વૈશ્વિક સાહિત્યની દિશા પણ ખોલી આપે છે. જયંતિદલાલે સંખ્યાબંધ અનુવાદો આપીને પાશ્ચાત્યનું સઘળું ઉત્તમ અહીં લઈ આવ્યા છે. મેઘાણીના ‘ઓતરદા વાચરા ઊઠો’, સુંદરમ્નું ‘ઘણ ઉઠાવ’ કાવ્યોમાં માર્ક્સવાદનો પ્રભાવ જોઈ શકાય છે.

અનુગાંધીયુગ અને આધુનિકયુગમાં પશ્ચિમનો પ્રભાવ વ્યાપક રીતે જોઈ શકાય છે. નગરકવિતા, અભિવ્યક્તિના નવા અવતારો અને માનવ-અસહાયતા આપણા નવીન સાહિત્યના વિશેષો છે. અસ્તિ-નાસ્તિ વચ્ચે શબ્દ દંગલો ચાલે છે. કેવળ શબ્દને કસવાની અને સર્જકકર્મને જ આરાધ્યદેવ માનવાની પ્રવૃત્તિ અનુગાંધીયુગની એક મોટી વિશેષતા છે. અનુગાંધીયુગની કવિતામાં (હરિશ્ચંદ્ર) ભદ્ર વિદેશી કાવ્યોથી પ્રભાવિત કાવ્યો આપે છે. પોલેન્ડની રાજદૂત કચેરીમાં જોડાયા પછી તો પોલીશ ભાષા પ્રત્યે એમનામાં આત્મીયતા જાગે છે. વિશ્વના ઉત્તમ સર્જનનો ઊંડો અભ્યાસ હરિશ્ચંદ્રની ચેતાને ઘડે છે. એમની આંખ સામે ચેક્સ, શેલી, રિલ્કે, બૉંદલર જેવા સર્જકો છે. વૈશ્વિક અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિનો પ્રારંભ ગુજરાતી કવિતામાં હરિશ્ચંદ્રને હાથે વિકસ્યો છે. નિરંજનભગતની ‘પ્રવાલદ્રીપ’ જૂથની કવિતામાં નગર ચાતના કવિના નિજી અનુભવની સાથોસાથ એ પ્રકારની વિદેશી કવિતાના પરિશીલનમાંથી જન્મી છે. રિલ્કે, એલિયટ, બૉંદલરના પડઘાઓ સંભળાય છે.

નવતર કવિતા ઉપર ટી.એસ.એલિયટ, રોબર્ટફોસ્ટ, વ્હીટમેન, બૉંદલર કે રીલ્કે જેવા પાશ્ચાત્ય કવિઓની પ્રબળ અસર પડેલી છે. નિરંજન ભગત, રાજેન્દ્રશાહ, નલીન રાવળ વગેરેની શહેરી સંસ્કૃતિની કવિતામાં એલિયટશાહી વર્ણનોની અસર તરત જોઈ શકાય છે. એલિયટ અને બૉંદલર જેવા કવિઓ અદ્યતન કવિઓના પ્રીતિપાત્ર મિત્ર બની

ચૂક્યા છે. રાઘેશ્યામ શર્માએ ‘વાચના’માં રિલ્કે અને નિરંજનભગત નામના લેખમાં, રિલ્કેની કવિતા ‘The Panther’ અને નિરંજન ભગતની ‘મ્યુઝિયમ’ અને ‘ઝૂમાં’ ની તુલનાત્મક વિવેચના કરી છે. ‘ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ’ માં સુરેશ જોશીએ ગુલામ મોહમ્મદ શેખની રચના ‘પિતૃભાગી ચામડીનો બોદો રણકાર’ નો આસ્વાદ કરાવતાં તેની સગોત્રતા સંસ્કૃત કવિતા સાથે નહીં પણ બોદલરની કવિતાના વાતાવરણ જોડે સાંકળી છે. સુરેશ જોષીને ‘બોદલરની સૃષ્ટિનાં હવાપાણીનો પૂરેપૂરો પ્રભાવ’ ગુલામ શેખની કવિતામાં દેખાયો છે.

સુરેશ જોષી વિશ્વ સાહિત્યનાં દ્વાર ખોલે છે. સુરેશ જોષીની રૂપરચનાવાદી અભિગમની વિવેચનશૈલીમાં સુમનશાહ અને શિરીષ પંચાલને બોદલરનો પ્રભાવ દેખાય છે. આમ સાર્ત્ર, કાફકા, બોદલર વગેરેનો પ્રભાવ જોવા મળે છે.

નીતિન મહેતા લખે છે કે: “ગુજરાતી સાહિત્યમાં બોદલરની સર્જકતા અને સૌંદર્યમીમાંસા અનુવાદરૂપે, રૂપરચનાવાદી વિવેચનના અનુસંધાનમાં, તેના વિશે લખાયેલા પરિચયાત્મક, વિવેચનાત્મક, અને તુલનાત્મક લેખોના સંદર્ભમાં વિકસતી-વિસ્તરતી જોઈ શકાય છે. આપણે ત્યાં ગુજરાતીમાં બોદલરની લગભગ ૨૭ કવિતાના અનુવાદ થયા છે.”

‘માણસની વાત’ થી ‘પ્રવાહણ’, ‘ટોળાં, અવાજ, ઘોંઘાટ, કાલગ્રંથિ સુધીમાં લાભશંકર ઠાકર પશ્ચિમની વિચારસરણીને ઝીલીને કલાત્મક રૂપ આપી શક્યા છે. એમના એકાંકીઓ કે નાટકોમાં પણ પાશ્ચાત્ય આધુનિકતાવાદનું ગુજરાતીપણું પ્રગટ્યું છે. અસ્તિત્વવાદની જુદી જુદી છબીઓ-અર્ધછબીઓ - પ્રોફાઈલ્સ આપણે રઘુવીરચૌધરીની ‘અમૃતા’, રાઘેશ્યામનો ‘ફેરો’, સરોજપાઠકની ‘નાઈટમેર’, મુકુંદપરીખની ‘મહાભિનિષ્ક્રમણ’ અને સુરેશજોષીની નવલકથા ‘છિન્નપત્ર’માં નિહાળીને પ્રસન્ન થઈએ છીએ. આવી કથાઓ માનવમનમાં મંથનો અને ચાતનાઓનો કલાઘાટ બનવાનું નિશાન તાકે છે. રૂટમાંથી છૂટવાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ, વિશ્વદરબારમાં હાજર થવાની અભિલાષા – કોઈપણ દેશના સબળ સાહિત્યકારોની ગતિશીલતાનો જ પરિચય આપે છે. કોઈએક ‘વાદ’ના દાસ બનવાનું સાચા સર્જકો પસંદ કરતા નથી.

આધુનિક વિજ્ઞાને દુનિયાને વધારે સાંકડી બનાવી છે. અને તેથી ભવિષ્યમાં પૂર્વ-પશ્ચિમનું સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક આદાન-પ્રદાન ચાલુ જ રહેશે અને વિસ્તરશે પણ ખરું. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતાં એક વાત સમજાય છે કે હવે પશ્ચિમનું પણ કેવળ અંગ્રેજી સાહિત્યનું જ નહિ પણ ફ્રેન્ચ, જર્મન, રશિયન કે અમેરીકન સાહિત્યનું અધ્યયન પરિશીલન વધતું જાય છે. તેમ તેમ સાહિત્યની ક્ષિતિજો પણ વિસ્તરતી જાય છે. નારીવાદ, દલિતવાદ અને દેશીવાદ ને પણ પશ્ચિમી રંગ કેવો લાગ્યો છે તેની પણ ચર્ચા માંગી લે છે.

પશ્ચિમના પ્રભાવની વાત કરતી વખતે સાહિત્યના સંદર્ભમાં ગાંધીજીના આ મતને વિસરી ન શકાય.

“બારી-બારણાં ઉઘાડા રાખું, બહારની હવાને આવકારું, પણ મારી ઘરતી પરથી મારા પગ ફગી જાય નહીં એનું પણ હું (ખાસ) ધ્યાન રાખું”

વેશ્વિકરણના પ્રભાવ હેઠળ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોને ખંખેરી નાખવા સાબરું થયેલું પૂર્વનું સમગ્ર ચેતનાતંત્ર પણ ઓળખની શોધમાં પોતાના મૂળ તરફ વળી રહ્યું છે ત્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોની સામે જે તે ભાષા સાહિત્ય કઈ રીતે પ્રતિક્રિયા આપશે તે કહેવું સહેલું નથી જ.

વાચન સામગ્રી

૧. બહુસંવાદ – ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા - પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૦૧
૨. ક.મા.મુનશી : વ્યક્તિત્વ – વાક્યમય – પ્રા.નારણભાઈ પટેલ, પ્રા.એચ જ.પટેલ - પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૬૬
૩. નર્મદ : શોધ અને સમાલોચન-રમેશ મ.શુક્લ - પુન: સંશોધિત અને સંવિવર્ધિત આવૃત્તિ – ૨૦૦૫
૪. સાહિત્યિક નિબંધમાળા – સંપા.પ્રા.જીતેન્દ્ર અ.દવે, પ્રા.કેશુભાઈ એસ.પટેલ અને અન્ય - ખડાયતા બુક ડીપો અમદાવાદ (પ્રકાશન સાલનો ઉલ્લેખ નથી)

૫. સાહિત્યિક નિબંધમાળા અને લેખનકૌશલ્ય – સંપા. મફત ઓઝા, રતીલાલ નાયક, પૂર્વો ઓઝા – દ્વિતીય આવૃત્તિ –૨૦૦૨
૬. હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટની સર્જકતા – ડો.આર.એમ.વેગડા - પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૯૪
૭. લિરિક અને લગરિક – ચં.ચી.મહેતા - પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૬૫
૮. અપૂર્ણ – નીતિન મહેતા - પ્ર.આ.૨૦૦૪
૯. આયડેન્ટિટી - ભરતકુમાર ઠાકર - પ્રથમ આવૃત્તિ – ૨૦૦૭-૦૮
૧૦. અનુસંધાન – સંપા: પ્રવિણ દરજી - પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૯૭